ONKOLOGIK ATAMALARNING LINGVISTIK XUSUSIYATLARI

Avliyoqulova Lola Bebutovna
Buxoro davlat universiteti o‘qituvchisi
https://doi.org/10.5281/zenodo.23001669

Annotatsiya: Mazkur maqolada onkologiya sohasida qo‘llaniladigan tibbiy atamalarning strukturaviy va semantik xususiyatlari ilmiy-lingvistik nuqtai nazardan tahlil qilinadi. Xususan, sohada uchraydigan terminologik sinonimiya, dubletlik shakllar, tarjima jarayonidagi xatolar, polisemantiklik hamda standartlashtirishdagi kamchiliklar yoritiladi. Terminlarning ilmiy aniqligi va tushunarliligini ta’minlash, ularni yagona me’yoriy tizimga keltirish hamda milliy til imkoniyatlari asosida takomillashtirish masalalari muhokama qilinadi.

Kalit so‘zlar: onkologik terminologiya, struktur-semantik tahlil, sinonimlik, dubletlar, tarjima muammolari, polisemantiklik, standartlashtirish.

Bugungi kunda jahon ilm-fani, xususan, tibbiyot sohasi misli ko‘rilmagan tezlikda rivojlanib, inson salomatligini saqlash va og‘ir kasalliklarga qarshi kurashish yo‘lida ulkan yutuqlarga erishmoqda. Tibbiyotning eng murakkab va nozik yo‘nalishlaridan biri bo'lgan onkologiya ham so‘nggi yillarda diagnostika va davolash usullari bo‘yicha keskin o‘zgarishlarni boshdan kechirmoqda. Har qanday yangi ilmiy kashfiyot yoki tibbiy yondashuv esa o‘z navbatida maxsus til vositalari terminlar orqali ifodalanadi. Shu boisdan ham onkologik terminologiyani chuqur o‘rganish, uning ildizlarini va ichki tuzilishini tushunish nafaqat tibbiyot xodimlari, balki tilshunoslar uchun ham birdek dolzarb vazifaga aylanmoqda. Har safar tibbiy adabiyotlarni varaqlaganimizda yoki mutaxassislar suhbatiga quloq tutganimizda, bu sohadagi atamalarning naqadar salmoqli, qadimiy ildizlarga ega va murakkab ekanini yaqqol sezamiz. “Onkologiya”, “karsinoma”, “metastaz” kabi har bir so‘zning ortida asrlar davomida shakllangan boy lisoniy tarix, shifokorlarning mashaqqatli izlanishlari va murakkab ilmiy tushunchalar yotadi Mazkur maqolaning asosiy maqsadi ham aynan shu jihatlarni ochib berishga qaratilgan bo‘lib, unda onkologiya sohasidagi tibbiy atamalarning kelib chiqishi (etimologiyasi), ularning yasalish modellari hamda ma’noviy tuzilishi (struktur-semantik xususiyatlari) ilmiy asosda atroflicha tahlil qilinadi. Ishonamanki, mazkur tadqiqot nafaqat tilshunoslik va tibbiyotning kesishish nuqtalaridagi bo‘shliqlarni to‘ldirishga, balki kelgusida ushbu murakkab terminlar tizimini tartibga solish va o‘zbek tilidagi tibbiy muloqot madaniyatini yanada boyitishga o‘zining munosib hissasini qo‘shadi.

Tibbiy terminologiya va uning lisoniy xususiyatlarini ilmiy jihatdan o‘rganish, uni tilshunoslik qonuniyatlari asosida tadqiq qilish har doim ko‘plab olimlarning e’tiborida bo‘lib kelgan. Chunki tibbiyot tili shunchaki tor doiradagi shifokorlar muloqot vositasi emas, balki tilning eng boy, qadimiy va ayni paytda jadal rivojlanib boruvchi qatlamlaridan biridir. Shu boisdan ham bu yo‘nalishda qator taniqli tilshunos va mutaxassislar o‘zlarining fundamental ilmiy ishlari bilan salmoqli hissalar qo‘shishgan. Masalan, mashhur tilshunos olim V.P.Petelin o‘zining ilmiy izlanishlarida tibbiy terminologiyaning shakllanish bosqichlari, xususan, qadimgi lotin va yunon tillarining zamonaviy tibbiyot leksikasidagi ustuvor o‘rnini chuqur tahlil qilgan [7]. U o‘zining “Tibbiy terminologiyaning nazariy asoslari va uning taraqqiyot bosqichlari” nomli yirik ilmiy ishida atamalarning etimologik ildizlari va ularning tillararo o‘zlashish qonuniyatlarini keng yoritib bergan. Olimning fikricha, har qanday tibbiy terminning kelib chiqish tarixini bilish uning asl ma’nosini anglash va professional muloqotda qo‘llashning garovidir. Tibbiy diskurs va terminlarning semantik xususiyatlarini o‘rganishda professor L.A.Koprovaning tadqiqotlari alohida e’tiborga loyiqdir. Uning “Tibbiyot tilining semantik strukturasi va metaforizatsiya

jarayonlari” deb nomlangan monografiyasida aynan onkologik va boshqa murakkab tibbiy atamalarning hosil bo‘lishida kognitiv metafora va o‘xshatishlarning roli ochib berilgan [9].

Bundan tashqari, o‘zbek tilshunosligida ham milliy tibbiy terminologiyani shakllantirish, ularni tartibga solish va xalqaro standartlarga moslashtirish masalalari bo‘yicha bir qator tadqiqotlar olib borilgan. Jumladan, tilshunos olimlarimizdan biri Sh.Rahmatullayev o‘zining o‘zbek tili leksikologiyasiga bag‘ishlangan ilmiy ishlarida ilmiy terminlarning yasalish modellari, sodda va qo‘shma so‘zlar hamda tahliliy birikmalarning o‘ziga xos xususiyatlarini yoritib bergan bo‘lib, bu nazariy qarashlar bugungi kunda tibbiy terminlarni o‘zbek tilida aniq va ravshan ifodalashda muhim metodologik asos bo‘lib xizmat qilmoqda [3]. Tilimizdagi tibbiy leksika tarixi asosan arab, fors-tojik va rus tillari ta’sirida shakllangan bo‘lsa, keyingi yillarda ingliz tilining global miqyosdagi ta’siri sababli xalqaro darajadagi atamalarning kirib kelishi yanada faollashdi. Natijada, terminologik tizimda muayyan tartibsizliklar, xususan, bir tushunchani ifodalashda turli xil shakllarning parallel ishlatilishi yuzaga kelmoqda.

Taniqli chet ellik olimlar Maria Teresa Cabre va Eugen Wüster o‘zlarining ilmiy izlanishlarida terminlarning nazariy asoslari, ularni standartlashtirish tamoyillari hamda terminologik tizimlarni ilm-fan talablariga mos ravishda tashkil etish masalalariga alohida e’tibor qaratganlar [2.44]. O‘zbek tilshunosligida esa bu yo‘nalishda bir qator ilmiy ishlar olib borilgan bo‘lib, jumladan, olima Gulmira Bozorova o‘zining tadqiqotlarida tibbiy terminlarning diskursiv xususiyatlari, abbreviatsiyalarning yasalish qonuniyatlari hamda ularning stilistik jihatdan o‘zgaruvchanligini atroflicha tahlil qilgan. Shunga qaramay, terminologik sinonimiya, dubletlik holatlari va ularni tarjima qilishdagi amaliy qiyinchiliklar hali to‘laqonli va tizimli ravishda o‘rganilmagan bo‘lib, mazkur tadqiqot aynan shunday bo‘shliqlarni to‘ldirishga yo‘naltirilgan. Yuqorida tilga olingan olimlarning ilmiy asarlari va tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, tibbiy terminologiyani, xususan, onkologik leksikani etimologik va struktur-semantik jihatdan o‘rganish nafaqat nazariy tilshunoslik uchun, balki zamonaviy tibbiyot amaliyoti uchun ham birdek dolzarb va ahamiyatlidir.

Onkologik terminlar – bu tibbiyotning o‘smalar kasalligini o‘rganuvchi sohasi bo‘lgan onkologiyada ishlatiladigan, patologik jarayonlarning kelib chiqishi, tuzilishi va xarakterini aniq ifodalovchi maxsus lisoniy birliklardir. Ushbu atamalarning aksariyati qadimgi yunon va lotin tillaridan o‘zlashtirilgan bo‘lib, ular kasallik turlarini, o‘smalarning tarqalish xususiyatlarini hamda davolash usullarini qisqa va ilmiy tilda bayon etishga xizmat qiladi.

Onkologik terminologiya o‘zbek tibbiyot leksikasining eng zich, ilmiy jihatdan qat’iy tartibga solingan va ayni paytda jadal rivojlanib borayotgan yetakchi qatlamlaridan biri hisoblanadi. Ushbu sohaning etimologik ildizlari chuqur antik davr tabobatiga, xususan, qadimgi yunon va lotin tillarining boy ilmiy merosiga borib taqaladi. Masalan, tibbiyot asoschisi Gippokrat qisqichbaqaning oyoqlari shish atrofiga tarqalib ketuvchi shoxlangan tomirlarga o‘xshashini kuzatib, **karsinoma** atamasini muomalaga kiritgan. Eng qizig‘i shundaki, ming yillar o‘tib ham bu metaforik yondashuv o‘zining ilmiy ahamiyati va kuchini yo‘qotmagan.

Bugungi kunga kelib esa jahon ilmiy maydonidagi global integratsiya jarayonlari ta’sirida ingliz tilidan kirib kelayotgan onkogen, limfoma va biomarker kabi zamonaviy xalqaro o‘zlashtirmalar milliy terminologiyamizni mazmunan yanada boyitib bormoqda. O‘zbek tilidagi bunday murakkab tibbiy nomlar sodda va qo‘shma so‘zlar shaklida, shuningdek, aniqlovchi-aniqlanmish munosabatiga asoslangan xavfli o‘sma, xavfsiz o‘sma va me’da saratoni kabi tahliliy birikmalar ko‘rinishida mukammal namoyon bo‘ladi [1.58].

Terminologiya va terminologik muammolar zamonaviy tilshunoslikning muhim va istiqbolli yo‘nalishlaridan biridir. Zero, fan va texnikaning jadal rivojlanishi, yangi ilmiy yo‘nalishlarning

shakllanishi hamda jamiyat hayotining turli sohalarida innovatsion jarayonlarning kuchayishi yangi tushuncha va hodisalarni ifodalovchi terminlarga bo‘lgan ehtiyojni tobora oshirmoqda. Shu sababli muayyan fan yoki sohada shakllanayotgan yangi terminlarning paydo bo‘lishi, ularning mazmuniy va funksional xususiyatlari, shuningdek, turli terminologik tizimlarning shakllanish va rivojlanish jarayonlarini tadqiq etishga bo‘lgan ehtiyoj ham ortib bormoqda.

Terminologik quyi tizim deganda muayyan fan, kasb-hunar, texnika, ishlab chiqarish yoki ijtimoiy faoliyat sohasi doirasida qo‘llanadigan, o‘zaro mazmuniy, funksional va strukturaviy aloqalar asosida birlashgan terminlar majmui tushuniladi.

Qo‘shimchalar nafaqat atamalarning shakllanishida muhim rol o‘ynaydi, balki tibbiy terminologiyaning rivojlanishida ham muhim bashoratchi hisoblanadi. Strukturaviy jihatdan barcha onkologik atamalarni oddiy, affikslangan murakkab va murakkab hosilalarga bo‘lish mumkin:

1) oddiy, bunda o‘zak ildiz bilan mos keladi (o‘sma, saraton, o‘sma, saraton);

2) o‘zak va affikslardan iborat affiksal atamalar (meningioma – miya yoki orqa miya membranalarining yaxshi xulqli o‘smasi). “-oma” atamasi ko‘plab atamalarning qo‘llab-quvvatlovchi elementidir, chunki u bu sohada muhim bo‘lgan “o‘sma” tushunchasiga tegishli;

3) ikki yoki undan ortiq sof o‘zaklarni qo‘shish orqali hosil bo‘lgan qo‘shma atamalar. Bunday atamalar kam uchraydi; xususan, biz o‘rgangan atamalar orasida qo‘shma atamalar topilmadi. Misollar quyidagilarni o‘z ichiga oladi: neoplazma – neoplazma, gonatosel – tizza bo‘g‘imi o‘smasi;

4) ikki yoki undan ortiq o‘zaklarni qo‘shish orqali hosil bo‘lgan murakkab hosilalar, bu yerda oxirgi komponent “-oma” atamasini (kraniofaringioma – tug‘ma epitelial miya o‘smasi) o‘z ichiga oladi. Frazeologik atamalar, so‘zlar soniga qarab, quyidagilarga bo‘linishi mumkin [6; 331-333]:

1) ikki komponentli (gipofiz adenomasi);

2) uch komponentli (xoroid pleksus karsinomasi);

3) ko‘p komponentli (nul hujayrali gipofiz adenomasi).

Ular orasida quyidagi atama modellarini ajratib ko‘rsatish mumkin:

1. Sifat + ot atribut sifatida: (malign schwannoma).

2. Ot + ot atribut sifatida: klivus meningioma.

3. Ot + ot (xususiy ism) atribut sifatida:

Abrikosov o‘smasi – tuxumdon adenofibromasi,

Kaposi sarkomasi – Kaposi sarkomasi.

Uch komponentli atama modellari:

1. ANN: kichik hujayrali astrositoma.

2. AAN: papiller glionevronali o‘sma – gliya va neyronlarning neoplazmasi.

Ko‘p komponentli atamalar tushunchalarni aniqroq ifodalash uchun yaratilgan, ammo ular juda noqulay. Masalan: to‘rt komponentli atamalar – uchinchi qorinchaning xordoid gliomasi – uchinchi qorincha sindromi.

Xulosa o‘rnida ta’kidlash joizki, o‘zbek onkologik terminologiyasini har tomonlama takomillashtirish va ilmiy jihatdan qat’iy tartibga solish bugungi jadal rivojlanayotgan davrda tilshunoslik hamda amaliy tibbiyot oldida turgan eng kechiktirib bo‘lmaydigan va o‘ta mas’uliyatli vazifalardan biri hisoblanadi. Kundalik ilmiy-klinik muloqot jarayonida uchrayotgan turlicha sinonimik qatlamlar, o‘zaro raqobatlashuvchi dublet shakllar, tarjima chog‘idagi jiddiy nomuvofiqliklar va ortiqcha polisemantik holatlar sohaning rivojlanishiga o‘zining sezilarli darajada salbiy ta’sirini ko‘rsatib, zamonaviy talablarga javob beradigan yagona normativ bazani shakllantirish zaruriyatini yaqqol yuzaga chiqarmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Boliyev M. N., Umarov X. T. Lotin tili va tibbiy terminologiya asoslari. – T.: Meditsina, 2021.
2. Bozorova G.Z. Zamonaviy o‘zbek tilida tibbiy terminlarning uslubiy o‘zgaruvchanligi va diskursiv funksiyalari. – T.: Ilmiy nashr, 2023.
3. Jahon sog‘liqni saqlash tashkiloti (JSST). Kasalliklarning xalqaro tasnifi (ICD-11 / Xalqaro standartlar bo‘yicha o‘zbekcha sharhlar). – Jeneva / Toshkent, 2023.
4. Петелин В. П., Копрова Л. А. Формирование современной медицинской терминологии в языковой системе. – Санкт-Петербург: Наука, 2021.
5. Чернявский М. И. Латинский язык и основы медицинской терминологии. – М.: Георгий, 2018.
6. Qodirova N., Turdiyev Sh. ONKOLOGIK TERMINLARNING LOTINCHA TASNIFI. – TADQIQOTLAR JAHON ILMIY-METODIK jurnali, №77(2), 2026. – 331-333 b.